

ANDORKA GÁBOR

Kozma és Damján ikerszentek magyarországi tisztelete

A kereszténység első századaiban Bizáncban és Rómában egyaránt nagy tiszteletnek örvendő ikertestvérek voltak. Arábiából származtak, s mindketten Ciliciának Egea nevű városában, mint orvosok működtek. Orvosi működésükön kívül híresek voltak a keresztény vallásban való buzgóságukról. Olyannyira, hogy egy legenda alapján Kozma nem is akart a gyógyításért egyszer három tojást elfogadó testvérel, Damjánnal egy sírban nyugodni. Ezért jött haláluk után egy teve, hogy emberi szóval kijelentsé: temessék őket közös sírba. A Diocletianus féle üldözés idején Lysios helytartó felszólította őket, hogy bálványoknak áldozzanak, de ők állhatatosan ellenszegültek, miért is hosszú és kegyetlen kínzás után lefejeztettek, Kr. u. 303. Holttestüket Rómába, majd Brémába, és legvégül 1649-ben Münchenbe vitték. Emléknapijuk: szeptember 27.

A késő-középkori Európában új funkcióval jelennek meg, az orvostudomány és a sebészet, később a gyógyszerészet védőszentjeként. Ez azzal is magyarázható, hogy az orvosi fakultások kezdték patrónusokká választani Szent Kozmát és Szent Damjánt. Legkorábban a Német- Római Birodalomban alakult ki ez a tisztelet. A német nyelvterületeken elterjedt kultusz művelődéstörténeti elemzését már a 20. század elején elvégezte Ludwig Deubner, legutoljára az 1960-as években Annaliese Wittmann. Ez utóbbi monográfia a kultusz helyek közé felveszi a német nyelvterületet körülvevő országok Kozma és Damján tiszteletét is. Ezekből az adatokból világosan kiderül, hogy az európai kutatás igen kevés ismeretekkel bír a kelet-európai, illetve délkelet-európai, de ezen belül is főként a magyar középkor földrajzi és történelmi adottságairól.

Magyarország a század közepén még mint rettegett „Isten ostora”, a görög egyház felé orientálódott, s ha a 955 utáni események el is távolították Bizánctól, elméletileg mindig megvolt a kiegyezés lehetősége, és Bizánctól könnyen megkaphatták volna azt, amit Róma megtagad.

De ami a függetlenség megőrzését illeti, e tekintetben István ugyanolyan hajthatatlan maradt, mint apja, nagypája, vagy bármely elődje. Amint Fajsz sem járult Bizáncba megkezeszkelkedni, Taksony a két császárt megkerülve Rómából kért püspököt, majd Géza a német püspök fogadása után is távol tartotta magát a császár „udvarlásától”, ugyanúgy került István minden személyes találkozást a császárral, ami a hűbéri fogadalom előfeltétele lett volna. A Szent Péternek történt felajánlása, amivel megkapta a koronát és az áldást, semmiféle hűbéri függéssel nem járt. Ezzel a lépésével ellensúlyozta a nyugati szomszéd, III. Ottó német-római császár és a keleti szomszéd, II. Baszileiosz bizánci császár dinasztikus törekvéseit. Magyarország a bizánci és a német-római császárságok között ugyanolyan független monarchia lett, mint a Német-Római Birodalom túlsó oldalán elterülő Franciaország. A dip-

lomáciai kapcsolat viszont éppen a Német-Római Császárság hűbéri igényeinek ellensúlyozására Bizánc felé sokkal intenzívebb. Így a bizánci befolyással csakúgy számolnunk kell, mint a német hatással.

Éppen e tények hatására észleljük a magyarországi Kozma és Damján tiszteletnél is, hogy nem egészen tisztázott ma sem az, hogy a kultusz Rómából vagy Bizánctól származott-e hazánkba. A hazai szakirodalom is csak nagyon felületesen és csak érintőlegesen foglalkozik e két szent tiszteletével és ezek hagyományaival. Az Árpád-korban kialakult Kozma, Damján kultusznak csupán Bálint Sándor szentel egy önálló tanulmányt, de ebben is csak a később kialakult gyógyszerészet védőszentjeként ismerteti őket. A két szent nevét gyakran emlegetik, mert mellképük a magyar korona alsó részén, a corona graccán is szerepel. Ez a tény gyakran félrevezette a kutatókat, mivel a tiszteletük eredetét a bizánci kultúrához kapcsolták, pedig nem ez a legkorábbi ábrázolásuk.

Hogy megállapítsuk tiszteletük eredetét, ahhoz alaposan ki kell elemeznünk emlékeinket: irodalmi műveket, okleveles forrásokat, képző- és iparművészeti alkotásokat egyaránt.

Legkorábbi emlékünk egy **miseruha**, melyet István király és Gizella királyné adományozott a székesfehérvári prépostságnak, a 12. század vége óta koronázási palástként használták és a felségjelvények közé került. A III. Béla által átalakított miseruha koronázási palástként való első említése 1290-ból származik: a krónikás szerint a király Szent István által is viselt miseruhában volt. A „szent palást” első okleveles említése pedig Kis (Durazzói) Károly koronázásával kapcsolatban – 1358. december 31. – maradt ránk.

A koronázási palást részletes elemzése feltétlenül szükséges, mert Kozma és Damján első hazai ábrázolása az államalapító István király korában éppen a paláston látható. Így keletkezésének körülményei, készítői, eszmei tartalma és stiláris jegyei közelebb visznek bennünket a tisztelet eredetének tisztázásához.

A miseruhán az alsó sor hímzett szentjei között, a donátor király-párral egy sorban szerepel a két keleti szent, Kozma és Damján és rögtön mellettük egy másik orvos-szent, Pantaleon. A három szent orvosnak ez a legkorábbi hazai ábrázolása, amelyről tudunk. A kazulát 1031-ben hímeztette István az akkor épülő Szűz Mária-templom számára, és Gizella királyné udvarhölgyeivel, illetve talán a veszprémvölgyi apáccal együtt dolgozott rajta. Az új zarándokút mentén fekvő Székesfehérvárt István királyi székhellyé tette és az épülő, új bazilikát a királyság új szakrális központjának, koronázó- és temetkezőhelyének szánta. Valószínű, hogy Fehérvár új funkciója és koronázási palást ikonográfiai programja között eszmei-tartalmi összefüggésnek kellett lennie. A palást a hálaadás és felszentelés időszertűségét István király 1030-ban Konrád német-római császár felett aratott győzelme adhatta. A felépített Jeruzsálem képei és a zarándokút mellett épülő Székesfehérvár tartalmi összefüggése kétségtelen, és e jelenetek valószínűsítik István részvételét az 1009-ben lerombolt templomok 1027-ben megkezdett újjáépítésében. E Jeruzsálem felé fordulás hangulatában jelennek meg a székesfehérvári kazula szentjei a hazai patrocíniumokban. Ebben az építkezési periódusban szenteltek fel valóban Szent Kozma és Damján templomot Esztergom elővárosában, Kovácsiban, a királyi pénzverők falujában.

A paláston párosával egymás felé fordul szentek az alábbiak: Damján – Kozma, Pantaleon – György, Vince – Gizella királyné; a centrumban kissé feljebb a készítés idején elhunyt Imre herceg; István király – István vértanú, Kelemen – Sixtus, Kornél – Lőrinc. A mellékképre a páros szentek feje mellé neveiket is ráhímezték. Sorrendben az első név nélküli személy biztosan Damján, mert egymás nélkül sohasem ábrázolták az orvos testvérpárt.

A palást tartalma és szerkezete nyugati ikonográfia alapján készült, az ábrázolt szentek is ehhez tartoznak, de az emlegetett veszprémvölgyi görög apácák hímvő tevékenysége miatt felmerült a bizánci hatás kérdése is. Első királyunk mellett lévő további szentek (három római vértanú pápa és egy tanítvány diakónus) személye alapján kizártnak látszik a keleti befolyás.

István király a maga és Gizella mellképe mellé azokat a szenteket sorakoztatta fel, akikre „ideológiailag” állama és vallalt hite erősítésére támaszkodni kívánt. Koncepciójában tehát a bizánci liturgiában is kedvelt szenteket: Kozma, Damján, Pantaleion és György konkrét funkciót töltenek be. A Gizella királyné jobbján megjelenített szentek valószínűleg a királyné választott védszentjei: Vince zaragossai püspök buzgó hitélet miatt, György a lovagi erényeiért, Pantaleion a mindenkin könnyörülő orvoslásáért, és az önzetlen tudományáért: Kozma és Damján.

Az öt keleti szent és az öt római szent szerepeltetése összefügghet a jeruzsálemi templomok újjáépítésével is, ahol főként VII. Konstantin bizánci császár és talán István magyar király kőművesei is dolgoztak. Diplomáciai okok is vezethettek: nem kívánt ütközőpont lenni a római pápaság és a bizánci császárság kezdődő viszálykodásában. Mindenesetre egy biztos, hogy alapeszméit megerősítő mintaképeit hímeztette a palástra, és a szentek az Árpád-házi uralkodók és utódjaik patrónusaivá lettek. Ezt erősíti meg – még egy ikonográfiai adat –, hogy valamennyi szentnek, Istvánhoz hasonlóan a fején az akkori koronadivatnak megfelelően abroncskorna, a kezében pedig országalma és lándzsa látható. A király jobbában a lándzsát, baljában az országalmát tartja. A többi szentnek váltakozva, aszerint, hogy jobb vagy bal felé fordul, hol jobb, hol bal kezébe kerülnek a felségjelvények. A párosával egymás felé forduló szentek egymás felé nyújtják az országalmát, kifelé tartják a lándzsát. Köztük látható, a sor végén utolsó párként és kiemelt helyen Kozma és Damján háromnegyedes alakja. A palást viselése közben, összecukódása révén előre kerülnek. Jelentőségük a palást tekintélyével együtt növekszik.

A paláston ábrázolt keleti szentek tisztelete István korában általánosan elterjedt Európában, így közvetlen vagy a közvetett római befolyással kell számolnunk. A közvetlen befolyás jelei: Kozma és Damján neve a 4. századtól kezdve szerepelt a római misekánonban, aminek a kultusz elterjedésében nagy jelentősége volt. A legkorábbi szentély a két szent tiszteletére, a „presso S. Maria ad praesepe” oratórium Symmachus pápa (498–514) alatt épült. A legelső ábrázolás az egykori Forum Romanumon álló „templum sacrae urbis” alapjaira épült „templum Romuli” még meglévő római épület maradványaira épített Szent Kozma és Damján bazilika apszisának mozaikképe, amelyen a templomépítő IV. Félix pápa (526–530) is látható. A felirat szerint a római nép a gyógyulás biztos reményét kapcsolta a mártírszentekhez. Ez a felfogás közel áll a későközépkori védszent-tisztelethez. A tisztelet István korában több mint ötszáz éves hagyományra tekintett vissza Rómában és a patrocíniumuk kiemelt. A közvetett befolyásra utalnak: a római kultusz német közvetítése, az Ottók udvari művészetének hatása. Valószínű, hogy Gizella királyné és udvarhölgyei hímezték a bizánci selyemből készült miseruhát. A kazula nem textilszerű kompozíciója arra mutat, hogy tervezője ötvös lehetett. Az általában regensburgi munkának tartott Gizella-kereszt és a koronázási palást rokonsága alapján a stílus Gizella fivérének, II. Henrik művészeti környezetében gyökerezik. Mivel azonban 1030-ban, a német császárság felett aratott győzelem után, nehezen képzelhető el, hogy a miseruhát dél-német műhelyben hímezték volna, ezért felmerült az ezredforduló táján betelepült textilműhely tevékenysége is. Amennyi-

ben Gizella királyné közreműködésével készült a palást, a vallásossága végett a keresztény erkölcs példaképeit választotta, szemben állam- és egyházszerző férje pápai szentjeivel.

A tisztelet német közvetítése más oldalról vizsgálva sem kizárt, hiszen tiszteletük a 9. század elején a Rajna vidékén is elterjedt. Nagy Károly, aki számos relikviát hozott magával Rómából, Konstantinápolyból és Jeruzsálemből, köztük valószínűleg Szent Kozma és Damján ereklyéit is, elsőként helyezte el azokat az aacheni Münsterben. A német–római császárság legkorábbi, 1100 előtti Kozma–Damján patrocíniumai főként magas rangú asszonyok, gyakran királynék alapításai. Ez megerősíti feltevésünket, hogy Ottók udvarában tisztelt szentek Gizella királyné védszentjei közé tarozhattak.

Időben következő emlékünknél, amely szintén szoros kapcsolatban van az Árpád-házzal, majd a magyar királysággal és a nemzettel, a *Szent Korona* első része, a *corona graeca*, Szent Kozma és Szent Damján zománc félalakos képével. A görög koronát VII. Michael Dukas (1071–1079) bizánci császár ajándékozta I. Géza (1074–1077) királyunknak. Tekintettel arra, hogy a hazai tisztelet kezdetét a korona zománcképeinek tulajdonítják, szükséges a keletkezés körülményeiről és a koronán megjelenített személyekről néhány szót szólnunk.

A mellképek alapján pontosan tudjuk a készülés időpontját: a hátsó oldalon középen VII. Michael Dukas, alatta jobbra Konstantin társcsászár és balra I. Géza zománcképe látható. Damján arcképe Konstantin és Kozmáé I. Géza mellé került. A történelmi személyek alapján tehát bizonyos, hogy a *corona graeca* 1074–1077 között Bizáncban készült I. Géza számára. A magyar királyság függetlenségét I. Gézának kellett biztosítania a német császársággal szemben, és ebben a szövetségese a bizánci császár volt. Másfelől a bizánci császárságnak a keleti és az északi külső támadásokkal szemben nyugati orientációban kellett támaszt keresnie. A Gézának adott korona ezt a kettős és kétoldalú szövetséget hivatott kifejezni, függetlenül attól, hogy milyen céllal adták.

MORAVCSIK véleménye szerint az orvosi műszert tartó két orvos-szent, mivel pénz elfogadása nélkül gyógyítottak, az „önzetlen égi tudomány” képviselőiként jelennek meg a koronán. Valóban a lovagi erényeket megtestesítő szentek mellé az önzetlenség erényében jeleskedő „ingyen-orvos” testvérpár megjelenítése a bizánci liturgia felfogása alapján is logikusnak látszik.

BÁLINT szerint viszont a „megkoronázott magyar király egészségét ajánlják Kozma és Damján mennyei gondjaiba.

DEÉR JÓZSEF hasonló véleménnyel van, csak szerinte a császár testi jólétének biztosítója e két szent, bár jelenlegi elrendezésük nem emellett szól.

A görög korona ikonográfiai programja alapján azonban Moravcsik Gyula álláspontját kell elfogadnunk. Az a tény, hogy a középkor lovageszményét és a kereszties hadjáratok szellemét kifejező lovagszentek mellé éppen a két orvos-szentet választották ki az ajándékba készülő koronára, azt igazolja, hogy mind Bizáncban, mind Magyarországon jelentős tiszteletnek örvendtek, mégpedig mint az uralkodó család védszentjei. VII. Michael Dukas választása nem véletlen: Kozma és Damján mellképe a *corona graeca* „császári” oldalán azt bizonyítja, hogy tudhatott az Árpád-ház tiszteletéről is.

Következő képi emlékünknél régészeti lelet, a földből előkerült, Kozma és Damján mellképével díszített, a 12. század második feléből való *besztercei szenteltvíztartó (aspersorium)*, amely nevét lelőhelye, Beszterce után kapta. A gyógyítást szolgáló ezüstedényke lehetett. Kozma és Damján szoborfeje a fogantyú két oldalára került, míg nyaktól lefelé tunikás domborított mellképük belesimul a görög nyelvű imaszövegbe. Feliratát Moravcsik Gyula fejtet-

te meg: „Jézus forrása a gyógyításoknak is”. A nyugati művészetekben ritkán előforduló, korai szenteltvíztartó, rajta a még szokatlanabb szent orvospár alakjával és a görög nyelvű szöveg arra utal, hogy bár Magyarországon készítették, mégis keleti rítusú szertartásokhoz használhatták. A szenteltvíztartó feliratának tartalma, a páros szentek mellképének jelenléte s nem utolsósorban az edény kicsiny mérete (fogantyúval együtt 26,2 cm magas) arra utal, hogy valóban házaknál végzett szentelés céljára készülhetett. A páros szenteknek, jelen esetben Kozmának és Damjának együttes ábrázolása azonban még nem bizonyíték arra, hogy az aspersoriumot csakis keleti szertartásokhoz használhatták. Mind a keleti, mind a nyugati, latin rítusú egyházakban mindig párosan ábrázolták őket. A görög nyelvű szöveg és esetleg a vízszentelési ima alapján elfogadjuk a keleti rítusú használatot, de a páros szerepeltetés alapján nem. A lelőhellyel kapcsolatban az alábbiakat szükséges megemlíteni. Az egykori, Megváltó tiszteletére szentelt monostor közelében, a templomtól kétszáz méterre találták a szenteltvíztartót. Menekülés közben vihették el a tárgyat a templomból vagy a monostorból, és eljthették a mocsárban.

A tisztelet tehát a 13. század közepén élt Beszterce környékén, ezt a nem messze lévő *Csaroda* Kozma és Damján *falképe* is bizonyítja. Tehát a koronázási jelvények jelentősége folytán a két orvos-szent tisztelete is előtérbe került II. Béla korában, így a Kozma és Damján mellképpel díszített szenteltvíztartót minden bizonnyal Antiochiai Anna készítette a királyi monostor részére. Az egyházszen telések az ő uralkodása utáni évtizedekben jelentek meg nagy számban, az alsó-ludányi Kozma és Damján tiszteletére szentelt bencés apátságot pedig talán III. Béla alatt alapították.

Az Árpád-házi uralkodása idején (1000–1301) a Kozma és Damján tiszteletére szentelt egyházak és patrocíniumok – egy kivételével! – a Dunántúlon voltak. A 12–13. századi egyházszen telések Zala, majd Vas megye területén történtek, a 13. században csatlakozott Veszprém megye, majd a század végén Somogy megye. A 11. századból nincs több adatunk a már említett István-kori Esztergom-Kovácsi templom kivül.

Az ezt követő legközelebbi forrás szerint még 1196 előtt a Nyitra megyei *Alsó-Ludány bencés apátsága* választotta Kozmát és Damjánt védszentül. Ez a kis észak-magyarországi templom Imre király (1196–1204) uralkodása idején létezett, sajnos, az alapítás idejéről pontos adattal nem rendelkezünk. A 13. században a csatári (Zala megye) bencés apátság templomában Szt. Kozma és Damján ereklyéit őrizték, és oltáruk is volt. Az apátság alapítója 1141-ben a 11. század közepén bajor földről bevándorolt Gütkeled nembeli Márton comes és a nemzetség a 12. század közepén már az ország legelőkelőbb nemzetségei közé tartozott.

A 13. századi falusi templomaink alaprajza semmiben sem különböznek az ortodox rítusú közösségeknek épült templomokétól. Az 1236-ban szentelt zalaszántói Szent Kozma és Damján templom helyén a 11–12. században azonos elnevezésű templom állhatott, a tisztelet pedig még korábbi, 9–10. századi lehetett. Ez a feltevés a zalavári példán alapul, ahol a korábbi Adorján elnevezést az 1018-ban alapított recskuti bazilika megtartotta.

FELHASZNÁLT IRODALOM

GAZDA ISTVÁN: *Kuriózumok a magyar művelődés történetéből*. Budapest, 1990, Kossuth.

GYÖRFFY GYÖRGY: *István király és műve*. Budapest, 1977, Gondolat.

MORAVCSIK GYULA: Görög nyelvű monostorok Szent István korában. In Serédi Jusztinián (szerk.): *Szent István Emlékkönyv*. 1938.

MORAVCSIK GYULA: A magyar Szent Korona a filológiai és történeti kutatások megvilágításában. In Serédi Jusztinián (szerk.): *Szent István Emlékkönyv*. Budapest, 1938.

SZENTPÉTERY IMRE: Szent István király oklevelei. In Serédi Jusztinián (szerk.): *Szent István Emlékkönyv*. Budapest, 1938.

TARCAI GYÖRGY: *Az Árpád-ház szentjei*. Budapest, 1984, Szent István-társulat.

LÁKATOS ÁRPÁD

A pápa álma: egy szerzetes, aki megtámasztja az egyházat

Assisi Szent Ferenc élete és működése

Előzmények: a világ és az egyház Szent Ferenc korában

Assisi Szent Ferenc (1182–1226) korában, azaz a 12. század végén és a 13. század elején a korabeli világ és egyház rendkívül sokszínű volt. A korszak világi életére a teljes hierarchizáltság volt jellemző. A feudális jog minden társadalmi réteg jogait és kötelezettségeit a legnagyobb mértékben szabályozta, az egyes rétegek között az átjárás alig volt könnyebb a lehetetlenségnél. A katolikus egyház legitímálta ezt a rendszert, és maga az egyház is szigorúan hierarchizált intézmény lett erre az időre. A lelki élet egyre külsőségesebbé kezdett válni, a keresztény egyház valódi küldetése kezdett feledésbe merülni. Úgy tűnt, a világ eme rendszere megmerevedik, és maga az egyház is Istentől eredő rendnek tartotta a korabeli feudális berendezkedést (gondoljunk csak a „három rend” tanítására).

A valóság azonban mást mutatott. Ha a dolgok mélyére tekintünk, akkor láthatjuk, hogy ekkoriban az egész társadalom szomjúhozta a megújulást. Az egyházban hatalmas megújulási lelkesedés bontakozott ki az eredetileg monasztikus clunyi reformmozgalom nyomán, s ez az új lelkesedés az egész korabeli egyházat áthatotta az egyszerű laikusoktól kezdve a szerzeteseken át egészen a felső klérusig. A lovagi nemesség új földek, kincs és dicsőség után áhítozott, a parasztság a társadalmi egyenlőtlenségek mérséklését óhajtotta, az egyre erősödő városi polgárság pedig elemi szabadságjogainak biztosításáért, illetve annak megtartásáért küzdött. Látható tehát, hogy az egész korabeli feudális társadalomban